

تأملی در تاریخ کتب درسی و نگاهی به یک فهرست‌نگاری

سیدعلی کاشفی خوانساری

| ۵۴۹ - ۵۵۷ |

۵۴۹

آینه پژوهش | ۲۱۲

سال ۳۶ | شماره ۲

خرداد و تیر ۱۴۰۴

چکیده: مقاله حاضر به ارائه تعریف و انواع کتب آموزشی می‌پردازد و هفت مقطع تاریخ کتب درسی در ایران را تشریح می‌کند. در ادامه به بررسی فهرست کتب درسی کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی وارد می‌شود و سه ویژگی مثبت اصلی این کتاب را برمی‌شمارد و به کتاب‌هایی از این فهرست که ارزش تاریخی دارند، اشاره می‌کند. بادی از مؤلفان پرکار و تأثیرگذار کتب درسی در دوره‌های قاجار و پهلوی و چند اصلاح و تحشیه نکات بعدی مندرج در مقاله است. در پایان این کتاب و فهرست‌نگاری، پژوهشی مرتبط با ادبیات کودک و نوجوان دانسته شده است.

کلیدواژه‌ها: کتاب درسی، کتاب آموزشی، تاریخ چاپ در ایران، نقد کتاب، مؤلفان کتب درسی، تاریخ ادبیات کودک و نوجوان، کتابخانه مسجد اعظم قم.

Reflections on the History of Textbooks and a Look at a Bibliographic Survey
Sayyed Ali Kashfi Khansari

Abstract: This article offers a definition and classification of educational books and outlines seven periods in the history of textbooks in Iran. It then turns to examine the catalogue of textbooks held at the Library of Ayatullah al-'Uzmā Burujirdi, enumerating three primary positive features of these books and highlighting certain works from this list that hold historical value. The article also recalls prolific and influential textbook authors from the Qajar and Pahlavi eras, and concludes with several corrections and annotations on subsequent points. Finally, it situates this bibliography and catalogue as research relevant to the field of children's and adolescents' literature.

Keywords: textbook, educational book, history of printing in Iran, book critique, textbook authors, history of children's and adolescents' literature, Library of Masjid-i A'zam Qum.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست کتاب‌های درسی

کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی بروجردی (مسجد اعظم)

مجید جلیسه، با همکاری معصومه امید

دو جلد، ۱۰۵۲ صفحه

قم؛ انتشارات وراقان، ۱۴۰۲

تاریخ کتب درسی در ایران موضوع جالب و مهمی است که با وجود مواجهه هر روزه بیشتر مردم با مصادیق آن، آنچنان که انتظار می‌رود مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است و گرچه درباره پیشینه کتب درسی در موضوعات مختلف مقالات و رساله‌هایی می‌توان یافت، کتاب مستقل و جامع در این زمینه کمتر نوشته شده است. مثلاً فقیر به یاد ندارم کتابی درباره تاریخ کتب الفباآموزی در نظام آموزشی ایران، تاریخ کتب آموزش زبان خارجی، تاریخ کتب درس تاریخ در دبستان‌ها یا دبیرستان‌ها و موارد مشابه دیگر دیده باشم؛ همچنین است فهرست‌نگاری‌های جامع و ملی در این عرصه. حقیقتاً جای شگفتی و البته گله دارد که وزارتخانه‌های آموزش و پرورش و علوم و تحقیقات و نهادهای پژوهشی مرتبط با آنان تاکنون فهرست شایسته‌ای از کتب درسی مدارس و دانشگاه‌های ایران تدوین نکرده‌اند.

۵۵۱

آینه پژوهش | ۲۱۲

سال ۳۶ | شماره ۲

خرداد و تیر ۱۴۰۴

حال مجموعه‌ای دوجلدی با موضوع کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری کتب درسی موجود در یکی از کتابخانه‌های معتبر و تخصصی این حوزه به همت دو تن از پژوهشگران فراهم آمده که با وجود پوشش دادن جزئی از کل مورد نیاز، به دلایل مختلف جای شکر و تشکر دارد. دلایل اهمیت و ارزش این فهرست از این قرار است:

تاکنون مستقلاً کتب درسی موجود در کتابخانه‌ای فهرست نشده است (به جز فهرست کتب درسی چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی به اهتمام صدیقه سلطانی فر؛ که البته برخلاف عنوانش، فهرست کتب گراور را هم در بر دارد)؛

فهرست موجود مربوط به یکی از مهم‌ترین کتابخانه‌های کشور در زمینه آرشیو و نگهداری کتب درسی است؛

و سوم و طرفه آن که این فهرست‌نگاری دقیق و مفصل و جامع‌الجهات است.

پیش از آنکه چند نکته درباره این کتاب‌شناسی متذکر شوم، ذکر مقدماتی درباره کتب درسی و تاریخ آن ضروری است. کتب درسی، دسته‌ای از کتب آموزشی محسوب می‌شوند. طبق تعریف

کتاب‌های آموزشی در چهار دسته اصلی قرار می‌گیرند: کتب درسی، کتب کمک درسی، کتب کمک آموزشی و کتب آموزش‌های آزاد.

دسته اول کتاب‌هایی هستند که در نظام‌های رسمی آموزش به عنوان منبع درسی تدریس می‌شوند و مورد آزمون قرار می‌گیرند. دسته دوم یا کتب کمک درسی، کتاب‌هایی هستند که مشخصاً به کتب دسته اول مربوط هستند و آموزش‌های تکمیلی، نمونه سؤالات و یا پرسش و پاسخ‌های یکی از کتب درسی را شامل می‌شوند. کتاب‌های تست، حل المسائل و... در این دسته قرار دارند.

دسته سوم کتبی هستند که گرچه از کتاب‌های درسی مستقل‌اند و جدا از آنها هم قابل استفاده و خواندن هستند، اما اطلاعات و یا آموزش‌هایی جانبی را ارائه می‌کنند که به طور غیرمستقیم بر آموختن کتب درسی تأثیر مثبت دارند. چهارمین دسته نیز کتاب‌هایی هستند که مستقل از نظام‌های آموزشی و برنامه‌های درسی و فارغ از هرگونه آزمون و امتحان، دانش و یا مهارتی را به خوانندگان آموزش می‌دهند.

حال اگر بخواهیم این تقسیم‌بندی را با تاریخ کشورمان تطبیق دهیم، باید بگوییم پیش از ورود صنعت چاپ و در دوران پیشامدرن هم در کشورمان کتب درسی داشته‌ایم و چه در مکتبخانه‌ها و چه بالاتر از آن در حوزه‌های علمیه و مدارس علمی کتب درسی به کار می‌رفته است و مثلاً پنجلهم (پنج الحمد)، نصاب الصبیان، جامع بغدادی، امثله و انموذج از کتب درسی پیشامدرن در کشورمان هستند.

با آغاز چاپ کتب فارسی در خارج و داخل ایران، کتاب‌های درسی هم به زیور چاپ آراسته شدند. مثلاً در دهه آغازین چاپ فارسی در ایران «رساله در آبله‌کوبی اطفال» یک کتاب آموزشی و «گلستان سعدی» یک کتاب درسی مکتبخانه‌ای است و یا در اروپا بیشتر کتب فارسی مستشرقین در قرون هجده و نوزده و در هند کتاب گلاوین کتاب‌هایی آموزشی (و برخی حتی درسی) هستند. پس می‌توان گفت بحث تاریخ کتب درسی، جدا از تاریخ تعلیم و تربیت، در بحث تاریخ چاپ و صنعت نشر فارسی هم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

مقطع سوم تاریخ کتب درسی در ایران با افتتاح مدرسه دارالفنون آغاز می‌شود. اینجاست که برای اولین بار یک مؤسسه جدید آموزشی تأسیس می‌شود و کتب درسی برای تدریس در کلاس‌ها و برگزاری امتحانات مصداق می‌یابد. پس از تأسیس دارالفنون در تهران مدارس دیگری هم در

کشورمان راه‌اندازی می‌شود و کتب درسی در آن مدارس هم رواج می‌یابد، از مدارس دارالفنون تبریز و همایونی اصفهان گرفته تا مدرسه نظامی در تهران.

آغاز چهارمین مقطع و نقطه عطف تاریخ کتب درسی در ایران با تشکیل انجمن معارف در دوره مظفری روی می‌دهد. با تأسیس این انجمن از طرفی ده‌ها مدرسه ابتدایی در شهرهای مختلف تأسیس می‌شود و از طرفی ده‌ها کتاب درسی توسط انجمن معارف و خارج از آن تألیف و منتشر می‌گردد.

مقاطع پنجم و ششم و بعدی را باید در ادوار تاریخی پس از آن جست‌وجو کرد و آن برمی‌گردد به تلاش برای استانداردسازی کتب درسی مدارس در دوره احمدشاه و سپس یکسان‌سازی آن در دوره رضاشاه (برای دبستان‌ها) و محمدرضا شاه (برای دبیرستان‌ها).

حال برگردیم به بحث خودمان و مرور کتاب‌شناسی مورد نظر. کتاب دوجلدی «فهرست کتاب‌های درسی کتابخانه حضرت آیت‌الله العظمی بروجردی» سال ۱۴۰۲ توسط نشر وراقان منتشر شده است. در این کتاب تعداد ۳۷۰۹ عنوان کتاب درسی موجود در کتابخانه مورد نظر به شکل تفصیلی فهرست و نمایه شده‌اند. این کتاب‌ها همگی (و یا اکثراً) اهدایی و موقوفه مرحوم محمد رضائی، ناشر و روزنامه‌نگار و چاپگر کتب درسی دوره پهلوی است که روح آن مرحوم شاد. کتاب مقدمه کوتاهی دارد که در آن از بحث‌های نظری همچون تعریف کتب درسی و مرور تاریخی پرهیز شده و در پایان کتاب هم ۱۰ نمایه شامل نمایه‌های عنوان، پدیدآورندگان، خوشنویسان، اماکن، چاپخانه‌ها، مُهرها و ... آمده است.

گفتنی است مرحوم رضائی علاقه و توجه ویژه‌ای به گردآوری کتب درسی داشته است. فصلنامه کتاب اولین نشریه تخصصی کتاب در ایران در سال ۱۳۱۱ است و ناشر آن، موسسه خاور (کلاله خاور) متعلق به محمد رضائی بود. هم‌او سردبیر و مدیر فصلنامه بود و عمده مطالب آن هم نوشته خودش بود. از نکات ارزشمند این فصلنامه ارایه فهرست کتاب‌های درسی معمول در آن سال است. در این نشریه می‌خوانیم: «چون کتب درسی همه ساله در تغییر بوده است، در این جا فقط ما کتبی را نام می‌بریم که در مدارس امسال معمول است. ضمناً تذکر این نکته لازم است که در بعضی از شهرها از قبیل تبریز، اصفهان، مشهد، رشت، شیراز، کرمانشاه بعضی کتب درسی طبع شده و معمول است که ما را از آن آگاهی نیست و در آتیه، در جزوات بعد، از آنها ذکر خواهیم نمود.»

کتاب‌های درسی ابتدایی، در آن سال، ذیل گروه‌های زیر منتشر می‌شده‌اند: قرائت، ریاضی، تاریخ، جغرافی، علم‌الاشیا، حفظ‌الصحه، انشا، شرعیات، عربی، تعلیمات مدنی که رمضانی کتاب‌های هر گروه را جداگانه فهرست کرده است؛ بگذریم.

اگر اشتباه نکنم قدیمی‌ترین کتاب موجود در فهرست کتاب‌های درسی کتابخانه حضرت آیت‌الله بروجردی مربوط به سال‌های پیش از تأسیس دارالفنون و معادل دوره محمدشاهی است و «شمس‌الهندسه» نام دارد که سال ۱۲۵۱ق در حیدرآباد هند به چاپ رسیده است.

تعداد قابل قبولی از اولین کتب مقطع بعدی در این فهرست به چشم می‌خورد. برخی از اولین کتب درسی دارالفنون که در این کتابخانه نگهداری می‌شوند عبارتند از: علم مشق توب (ترجمه زکی مازندرانی، ۱۲۷۰ق). میزان الحساب (ترجمه صدر اصفهانی، ۱۲۷۴ق) و علم جرثقیل، علم مساحت و میزان الحساب (هر سه ترجمه زکی مازندرانی و هر سه ۱۲۷۴ق). در این فهرست بیش از ۳۰ کتاب از دوره ناصرالدین شاه دیده می‌شود.

نکته قابل توجه در این مقطع، انتشار کتب کودکان و آموزش ابتدایی جدید به زبان فارسی است. گرچه کتب کودکان قدیمی مشهور به «بچه‌خوانی‌ها» از دوره محمدشاه به زیور چاپ آراسته شدند اما در دوره ناصری بود که کتاب‌های جدید برای کودکان و نوجوانان، نوشته و ترجمه شد و برخی از این کتاب‌ها گرچه هنوز هیچ مدرسه ابتدایی جدیدی در ایران پایه‌گذاری نشده بود، کتب درسی هستند. از جمله این کتب که در این فهرست موجودند می‌توان به «آمدن نامه» (شامل متون درسی قدیمی، ۱۲۸۷ق، هند)، دستورالصبيان (هند، ۱۲۸۷ق، متون قدیمی)، رساله رشدیه (ارفع‌الدوله، ۱۲۹۶ق، استانبول)، الفبای بهروزی (۱۲۹۹ق، استانبول)، تسهیل‌التعلیم (انصاری، ۱۳۰۲ق) و انیس‌الادبوالاطفال (متین‌السلطنه، ۱۳۱۱ق) اشاره کرد.

در دوره مظفری در تهران و سپس شهرستان‌ها مدارس فراوانی راه‌اندازی می‌شود. انجمن معارف که نیاز شدید به کتب درسی را احساس می‌کند خود دست به تألیف و انتشار کتب درسی می‌زند. اولین کتاب انجمن معارف، «کتاب علی» نام دارد که تألیف میرزایحیی دولت‌آبادی است و کتاب دینی کلاس اول و دوم ابتدایی محسوب می‌شود. نسخه‌هایی از این کتاب به شماره ۳۰۱۱ تا ۳۰۱۳ در این فهرست دیده می‌شود. همچنین چند کتاب دیگر مثل نهایه‌التعلیم، علم جغرافیا، و تاریخ ایران، از اولین کتاب‌های انجمن معارف در این کتاب‌شناسی حضور دارند.

از آنجا که تقریباً تا پایان دوره قاجار کتب درسی شکل اجباری ندارند و همگی بیرون از آموزش و پرورش تألیف و منتشر می‌شوند و نهایتاً با بررسی کمیسیون معارف اجازه تدریس در مدارس را می‌یابند، عملاً همه کتب درسی مدارس در آن دوره را می‌توان ذیل کتب کودک و نوجوان و ادبیات کودک طبقه‌بندی کرد. از اواخر دوره قاجار است که کتاب‌ها کم و بیش به شکل کتاب‌های درسی امروز درمی‌آیند. مثلاً کتاب ریاضی سال سوم، کتاب علوم سال چهارم، کتاب فارسی سال ششم و عناوینی از این دست مشاهده می‌شود. کتب قاجاری از این دست و مربوط به پس از صدور فرمان مشروطه در این فهرست بسیار فراوان و مغتنم است.

در فهرست نمونه‌هایی از کتب درسی فارسی افغانستان، کتب درسی غیرفارسی از کشورهای عثمانی، روسیه، لبنان، مصر، افغانستان، سوریه، عراق و ...، کتب درسی ترکی چاپ ایران و قفقاز، کتب درسی دینی مسیحیت، کتب درسی سایر کشورها که در ایران چاپ می‌شده و ... می‌بینیم که هریک برای پژوهشگران حوزه خود ارزنده‌اند.

از جمله ارزش‌های خاص این فهرست، کاری است در بحث مستندسازی مشاهیرشده و سال تولد و مرگ بسیاری از نویسندگان یافته و نوشته شده که کاری صعب و پر زحمت است.

مرور این کتاب‌شناسی و بخش نمایه آن فهرستی از فعال‌ترین نویسندگان و پدیدآورندگان کتب درسی در دوره قاجار و پهلوی به دست می‌دهد. از آن جمله محمدعلی فره‌وشی (مترجم همایون) که شاید با بیش از ۳۰ کتاب پرکارترین و جدی‌ترین مؤلف کتب درسی کودکان در دوره قاجار است. همچنین دیدن آثاری از این نام‌ها در کتاب شیرین و انگیزه‌بخش است: بزرگان ادبیات کودک در دوره قاجار همچون مفتاح‌الملک، رشدی، خلیل ثقفی، مستشارالدوله و کاتوزیان تهرانی؛ و همچنین لیلی امین، جبار و ثمینه باغچه‌بان، توران میرهادی، عباس یمینی شریف، ابراهیم بنی‌احمد و ایرج جهان‌شاهی در دوره پهلوی. همچنین چهره‌هایی همچون حبیب یغمایی، احمد سعادت، شمس‌الملوک مصاحب، مهدی محقق، حسین گل‌گلاب، شریعتی مزینانی، شریعت سنگلجی، عبدالحسین زرین‌کوب، محمد حجازی، یدالله سبحانی و احمد آرام از مؤلفان کتب درسی بوده‌اند.

مرور بخش نمایه این کتاب نشان می‌دهد که افرادی چون تقی فاطمی، محسن هنریخش، ابوالقاسم قربانی، احمد بیرشک و باقر نحوی با بیش از ۵۰ یا ۷۰ عنوان کتاب از پرکارترین مؤلفان کتاب‌های درسی مدارس ایران به شمار می‌روند و چه نقش مهمی در تاریخ علم و تربیت در کشورمان داشته‌اند.

در پایان چند تقریظ کوچک درباره کتاب هم تقدیم می‌شود که امید است در ویرایش‌های بعدی کتاب مدنظر قرار گیرند:

۱- به روشنی ذکر نشده که آیا کتب این فهرست، به تمامی موقوفه مرحوم رمضانی است و یا سایر کتب درسی احتمالی موجود در کتابخانه هم به آن اضافه شده‌اند. همچنین نمی‌دانیم آیا این کتب در بخش مجزایی از کتابخانه قرار دارند و یا آنکه فهرست‌نگاران یکایک کتب کتابخانه را در جست‌وجوی خود مرور کرده‌اند. قابل ذکر است تاریخ برخی کتب، مربوط به پس از مرگ مرحوم رمضانی است. همچنین مقدمه کتاب درباره حدود سنی مخاطبان کتب درسی در این پژوهش سکوت کرده و نمی‌دانیم فهرست آیا تنها شامل کتب درسی دانش‌آموزان و مدارس است و یا کتب درسی را هم که در آموزشگاه‌های تربیت معلم و دانشسراها و دانشگاه‌ها و تحصیلات عالی و تکمیلی تدریس می‌شده شامل شده است.

۲- هر چقدر که تعریف کتب درسی را موسع در نظر بگیریم بازهم ممکن است برخی از کتاب‌های این فهرست، کتب درسی محسوب نشوند. مثلاً فهرست‌نگاران هر کتابی را هم که ناشرش، ناشر کتب درسی بوده در فهرست گنجانده‌اند و این خود می‌تواند ملاکی باشد اما با این حال بعید است با ملاکی بتوان کتاب ترانه‌های روستایی و یا کتاب لغات قرآن را کتاب درسی نامید.

۳- برخی اطلاعات مندرج در کتاب ممکن است غلط باشد:

کتاب انیس‌الادبا و الاطفال نوشته و ترجمه عبدالمجید ثقفی متین‌السلطنه به زبان عربی نیست و تمام کتاب به زبان فارسی است.

کتاب تاریخ مختصر ایران و عالم نوشته محمدحسین فروغی و پسرش چاپ ۱۳۰۷ق نیست و اولین بار سال ۱۳۱۸ق و به همت انجمن معارف منتشر شده است.

رضاقلی ناظم دارالفنون و رضاقلی هدایت امیرالشعرا یک نفر هستند.

نام کتاب احمد تدین در سال ۱۳۳۷ق «تعلیمات مدنی» است و نه مدینه.

کتاب جبر و تقابل مقدماتی نوشته حسین رزاقی مربوط به دوره پهلوی است و نه مظفری.

در اطلاعات مندرج در ردیف ۱۳۸۲ برای معادل سال ۱۳۴۱ق، سال ۱۳۲۸ شمسی ذکر شده که صحیح نیست.

در شماره ۳۱۱۶ مربوط به کتاب گلزار ادبی سروده نسیم شمال، نام کوچک نویسنده و سال فوت او اشتباه است.

در شماره ۲۴۴۴ سال فوت موسی مفتاح اشتباه است و سال فوت پدرش محمود مفتاح‌الملک نوشته شده است.

تاریخ ذکر شده برای کتاب مصاحبه اخلاقیه چاپ کابل که ۱۳۰۳ ق ذکر شده بعید است که درست باشد و احتمالاً ۱۳۰۳ ش است.

حرف آخر

هرچه از اهمیت این کتاب برای پژوهندگان و مورخان تعلیم و تربیت و ادبیات کودک ذکر کنیم، کم گفته‌ایم. گرچه ناشر محترم و پژوهشگران ارجمند در شناسنامه و صفحه عنوان و مقدمه کتاب اشاره‌ای به این موضوع نداشته‌اند، کتاب‌شناسی حاضر عملاً یک فهرست‌نگاری و کتاب‌شناسی در حوزه خواندنی‌ها و ادبیات کودک و نوجوان است. نکته‌ای که حضور کودکان در دو تصویر به کار رفته در روی جلد و پشت جلد کتاب، به روشنی آن را تأیید می‌کند.

امید است فهرست کتب درسی موجود در سایر کتابخانه‌های بزرگ کشور همچون کتابخانه ملی و آستان قدس و همچنین موجود در کتابخانه‌های تخصصی همچون کتابخانه مرکز تألیف کتب درسی و کمک آموزشی (رشد) و آرشیوهای خصوصی همچون کتابخانه مدرسه سروش تهیه و تدوین شود و شناخت ما را درباره خواندنی‌های رسمی و غیررسمی کودکان و نوجوانان سرزمین‌مان تکمیل نماید.